

«Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати»²⁶⁹, — занотував у щоденнику академік С. Єфремов, оцінюючи ситуацію, що склалася у вищій школі наприкінці 1920-х рр. Вихід із цього «непроглядного мороку» бачився деяким студентам у самогубстві, наприклад, в Одеському сільськогосподарському інституті за чотири місяці трапилося п'ять самогубств²⁷⁰. Були самогубства і в інших ВНЗ та «пролетарське студентство розглядає цей жест як спробу підірвати нашу роботу в справі перевірки студентських лав»²⁷¹. Так, коли студент IV курсу мехфаку Київського політехнічного інституту П. Богун повісився, довідавшись про наміри виключити його з інституту, як чужий елемент, в газеті цього інституту писалося: «Нас не залякає петлюрівець, що стратив собі життя... Справжній пролетарський студент не повинен боятися перевірки, а навпаки, він повинен підсилити свою участь в роботі щодо перевірки»²⁷². Заступник наркома освіти УСРР А. Приходько відзначав, що самогубства були наслідком свавілля перевірочних комісій у ВНЗ²⁷³. А в періодиці самогубців оголошували «дезертирами з загального фронту» і закликали «поставити це питання перед всією студентською організацією на весь зріст і зробити з цих фактів потрібні політичні висновки»²⁷⁴. Активний комсомолец, що користувався повагою всього курсу за свою доброзичливість, веселу вдачу, гарну успішність, був виключений із комсомолу і Харківського університету за приховання того, що батько в роки непу мав невеликий торговий кіоск на базарі. «У більшості із нас всередині проти цього все протестувало»²⁷⁵, писав Б. Красовицький, але це не стало на заваді виключенню. У відчаї студент прийшов на заняття групи і випив розчин ціаністого калію, намагаючись покінчити з життям. В лікарні його вдалося врятувати і, на радість студентів, відновили в університеті (але не в комсомолі). Гостро відчувачи фальшивість дій влади, деякі партійці відкрито заявляли на зборах про свою незгоду з генеральною лінією партії, намагалися розповсюджувати свої погляди серед партійців і комсомольців, шукаючи в них співчуття. Та стіна нерозуміння і мовчання, і, як наслідок, звинувачення у «шкідливості поглядів» і виключення з партії, досить часто ставали приводом для позбавлення життя²⁷⁶. Не маючи можливості протистояти тоталітарній системі, добровільно виходячи за межі буття, самогубці намагалися принаймні привернути увагу широкої громадськості до дійсного стану речей у суспільстві. Про вплив на саму систему говорити в цьому випадку не доводиться.

5. «Жодного чужого не лишати в вузах...»

У кінці 1920-х рр. практика «чисток» набуває нового змісту і надзвичайно широкий масштаб. До редакцій різних періодичних видань постійно надходили численні довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути в пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», зокрема, у газеті «Комсомолец України» повідомлялося, що редакції завалені дописами про «вовків в овечій шкурі»²⁷⁷. Студентство вимагало «генеральної чистки» ВНЗ від класово-ворожих елементів під гаслом: «Жодного чужого не лишати в вузах... Тих, хто затаїв своє лице, треба не лише виключати, але й притягати до кримінальної відповідальності й судити в показовому порядку»²⁷⁸. В періодиці

студентів відкрито закликали доносити один на одного: «... треба всім студентам, як тільки хто знає про кого щось непевне, так й подавати заяву. Бо що то за студент, коли він не турбується за чистку свого вишу»²⁷⁹. Періодичні видання того часу рясніють повідомленнями про численних «ворогів», тож справедливо зауважив «суворий аналітик доби» В. Підмогильний: «...Класовий ворог, це в нас на кожному заводі й у кожній установі ніби штатна посада, яку хтось та повинен займати»²⁸⁰.

У період першої п'ятирічки і сталінської культурної революції — у кінці 1920-х — на початку 1930-х рр., до соціального складу студентства ставилися ще жорсткіші вимоги, що пояснюється посиленням дискримінації «колишніх» у цілому. Ці роки ознаменувалися звільненням багатьох таких людей з робочих місць під час широкомасштабної чистки партійного і радянського апарату, виселенням звільнених під час чисток «нетрудових елементів» із квартир, показовими процесами над «старими спеціалістами» — інженерами і вченими, яких звинувачували в саботажі, тощо²⁸¹. Генеральний секретар ЦК ВЛКСМ А. Косарев у 1932 р. закликав очистити комсомольську організацію «від елементів чужих і тих, хто вагається, розпалити гнів комсомольських осередків проти куркуля, проти куркульської агентури, проти того, хто є примиренцем до куркуля»²⁸².

Пропаганда класової ненависті призвела до погіршення становища «колишніх» та їх дітей. Таких з легкістю можна було виявити серед «своїх» студентів, потрібно було лише зняти з них «машкару». У цей час «колишніх» величали «вовками в овечій шкурі»²⁸³, «тарганами у шпарах»²⁸⁴, постійно акцентуючи, що їх до «наших вузів пролізли сотні й тисячі». «Недобитки клясового ворога всілякими способами намагаються підірвати наше соціалістичне будівництво. Вони пролазять у всі шпарини, надівають найрізноманітніші машкари, щоб легше, щоб непомітніше шкодити»²⁸⁵. Вони надзвичайно сильні і небезпечні, їхні «совині сліди» десь загубились у технікумах та інститутах — «брудні, смердючі, мерзотні»²⁸⁶. Тому їх рекомендувалося викривати і знищувати.

Безпідставні звинувачення і виключення із ВНЗ були своєрідним знаряддям для підтримки серед студентів стану жаху і непевності. Характеризуючи студентський склад ВНЗ, тодішня пропагандистська машина безуспішно використовувала таку нову лексику, яка раз і назавжди закріпила в масовій свідомості негативний образ «чужого» студента. Порівняння «чужих» студентів з тваринами є яскравим проявом зооморфізму як складової частини міфологізації суспільних процесів. На думку дослідників, це був давній і надзвичайно ефективний прийом, споріднений з карикатурою і байкою²⁸⁷. Це підтверджується словами одного із студентів того часу, в майбутньому відомого літературознавця С. Крижанівського, який зазначає, що вся біда була в тому, що «здебільшого ми в ці стереотипи вірили, рівень нашої наївності і довірливості був тотожний рівню нашої дурості»²⁸⁸.

Поспішаючи виконати накази вищого керівництва, партійні функціонери на місцях удосконалювали методи «чисток», пишаючись тим, що останнім часом перевірка соціального складу студентів отримала відповідне місце в роботі ВНЗ. 7 травня 1929 р. на нараді Волинського окружного партійного комітету пропонувалося проводити таку й надалі в плановому та систематичному порядку,

займаючись перевіркою соцскладу студентів у повсякденній роботі. Водночас вказувалося, що про всі виключення Правління вузів потрібно інформували загальностудентські збори і більше висвітлювали питання «чисток» студентського складу в періодиці²⁸⁹.

Суспільство було втягнуте у вир боротьби за «класову чистоту» пролетарських вишів. Обов'язково до програми роботи всіх комісій з чисток входило викриття соціального походження тієї чи іншої особи. Відповідно до постанов Наркомосвіти УСРР «Про доцільність виключення студентів останніх курсів за соціальним станом»²⁹⁰ та «Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів»²⁹¹, було чітко визначено завдання перевірки соціального складу студентів. У постановах наголошувалося на тому, що цю роботу потрібно проводити не як кампанію, а як повсякденну глибоку роботу для очистки ВНЗ від «чужого, ворожого нам елементу»²⁹². Було зазначено, що всіх студентів перших та других курсів, позбавлених виборчих прав, виключати з інститутів, а студентів останнього курсу визнавалося недоцільним виключати, але позбавити їх стипендії, а коли вони вже її забрали — повернути гроші. Наприклад, студенту Одеського політехнічного інституту І. Блоху, який вже закінчив навчання, але ще не отримав диплома, комісія з чистки, вислухавши доводи «тройки» про соціальний стан батька зазначеного юнака, постановила не видавати диплома, доки він не заплатить за повний курс навчання в інституті²⁹³.

Відповідно до директив листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. про систематичне очищення інститутів від ворожих елементів, у ВНЗ створювалися спеціальні комісії з перевірки соціального складу студентства²⁹⁴. Паралельно були створені із представників комсомольського і партійного активу «тройки», які збирали компрометуючий матеріал на «неблагонадійних», або, як почали говорити в цей період — «примазавшихся», студентів. Допомогали у розслідуванні окремих справ члени «легкої кавалерії». Засідання комісій проводилися регулярно, на кожному із них розглядалися десятки особових справ. Бралася до уваги будь-яка інформація — відкрита та анонімна. У тих умовах, коли всі установи були наводнені платними і добровільними «інформаторами», важко було щось приховати, навіть у тому разі, коли приховувати було нічого. Як із рогу достатку, продовжували сипатися доноси на студентів. Наприклад, червоноармієць М. Ільїн, турбуючись про чистоту Дніпропетровського ІНО, 31 грудня 1929 р. писав: «За отриманими мною із дому відомостями про те, що при ІНО навчається і користується стипендією дочка при царизмі таємного агента жандармерії, а при білих — контррозвідки, який зараз в еміграції, Клеопатра Дмитренко. Вважаючи це явище недопустимим через те, що на її місце є багато кандидатів із робітників, прошу це в'яснити і застосувати відповідні заходи»²⁹⁵. Як свідчать документи, правління ІНО, отримавши цей донос, виключило К. Дмитренко із інституту, одночасно направивши Луганському окружному прокурору прохання підтвердити факти, викладені червоноармійцем. І лише коли перевіркою було встановлено, що «Дмитренко з 4-х років виховується в сім'ї робітника, в пролетарському оточенні, і батько не міг вплинути на її ідеологію», було прийнято рішення відновити її в складі студентів²⁹⁶.

Винятковими були випадки, коли правління намагалися спочатку розслідувати факти, наведені в дописах і не спішили виключати студентів. Наприклад,

в Одеський ІНО про студентку Н. Корнієнко весь час надходили відомості, що вона «дочка контрреволюціонера-жандарма, що її брат служив у білих й т.і.». У відповідь студентка надавала низку довідок, які свідчили, що її батько був учителем. Тож справа тягнулася більше півроку, що і спонукало правління у січні 1930 р. звернутися до Добровелічківського райвиконкому на Первомайщині, звідки була родом студентка²⁹⁷. І лише після того, як на місце було послано члена «легкої кавалерії», було встановлено істинний стан речей і Н. Корнієнко наказом по Одеському ІНО від 15 квітня 1930 р. була виключена із інституту «як дочка колишнього жандарма, інспектора шкіл, який мав своє помістя і брав активну участь у білих арміях»²⁹⁸.

Як показала практика ВНЗ, студенти продовжували виключатися апаратним порядком. Причини виключення так само мотивувалися не виразно, обмежувалися загальними формулюваннями. Позбавляли права навчання навіть студентів старших курсів, навіть тих, хто не приховував при вступі свого соціального походження і вносив плату за навчання²⁹⁹.

Різною була реакція студентів на виключення — одні знаходили в собі сили протистояти цим рішенням, іншим «було глибоко прищеплено комплекс соціальної меншовартості»: «...в лютому 1930 року, зачисливши батька-середняка до куркулів, виключили мене з комсомолу як недостойного числитись в складі «елітної», бідняцько-пролетарської молоді, глибоко шокувавши мою юнацьку психіку та підказавши шлях до громадянської реабілітації за умови «політичного відмежування» (відречення) від батька. ... Політичний шок доповнився не меншим шоком виключення з педтехнікуму — я залишився без закінченої середньої освіти»³⁰⁰.

Найпоширенішою реакцією на позбавлення права навчання були апеляції. До 1930 р. виключені студенти могли звертатися за допомогою до Центральної комісії у студентських справах при Наркомосі УСРР. Аналіз різного роду джерел вказує на те, що у кінці 1920-х рр. навіть проти поновлених вищими органами влади УСРР студентів у ВНЗ розгорялася кампанія опротестування, як з боку адміністрації, компартійних осередків навчальних закладів, так і з боку студентських організацій. Не завжди правління ВНЗ зважало на постанови про відновлення в правах студентів, виключених ними. Розгоралися конфліктні ситуації, правління інститутів, легка кавалерія, комсомольські та профспілкові організації наполягали на своїх рішеннях. Наприклад, Центральна комісія у студентських справах двічі на своїх засіданнях розглядала заяву студентки Харківського геологічного і землевпорядного інституту О. Краснокутської (6 лютого і 24 квітня 1929 р.), яку було позбавлено права навчання «як соціально ворожий елемент, що утаїв соціальне походження і не проявився з громадського боку» і поновлювала її в правах, оскільки комфракція інституту опротестовувала рішення комісії³⁰¹. Щоб не конфліктувати з комуністами, було навіть ухвалено цю студентку «перевести в другий вуз, якщо є такий факультет», але й це не допомогло. Після повторного виключення О. Краснокутська звертається з клопотанням про поновлення до наркома освіти М. Скрипника, постановою якого її знов було відновлено в правах студентки. У відповідь правління Харківського ГЗІ 17 вересня 1929 р. приймає рішення «доручити ректорові Каплану довести до відома Скрипника про факти, що є на Краснокутську»³⁰². Доведена до відчаю

студентка відреагувала на постійні утиски комосередку тим, що показувала їм «фіги та говорила: «Ось комуністам, я їх не боюся. За мене комісія НКО»³⁰³. У травні 1929 р. на засіданні правління Харківського ГЗІ було виключено з інституту студента IV курсу агрономічного факультету О. Сербіна, оскільки сільрада клопоталася про те, щоб цьому студентові не надавали прав радянського фахівця, вказуючи на «тяжкі гріхи» його молодості: «У 1919 р. ховався у с. Жовтневому у дяка Роленка. Напиваючись п'яним, їздив верхи на селянах»³⁰⁴. 8 липня 1929 р. Центральна комісія у студентських справах підтвердила виключення із інституту з резолюцією «випускати аграрником-колективістом на село недоцільно та шкідливо». На прийомі у заступника наркома освіти України А. Приходька, враховуючи гарні відгуки про профспілкову роботу О. Сербіна та обіцянки проводити антирелігійну пропаганду, було прийнято рішення «видати посвідку про закінчення теоретичного курсу, а через 5 років — диплом, коли Сербін виправдає надії громадянина Радянської Республіки»³⁰⁵. Але в інституті ця постанова була прийнята в «штики», піднято шум у пресі й опротестовано рішення А. Приходька в «Комсомольці України» від 18 вересня 1929 р. У результаті 2 лютого 1930 р. І. Немоловським було винесено остаточний вирок: «Мені здається, що від послуг Сербіна можна відмовитись»³⁰⁶. Це означало, що якщо диплома не видано, справу знов поставити на розгляд.

Постійні конфлікти партійно-комсомольських осередків ВНЗ та Центральної комісії у студентських справах, яка мала право відмінити постанови ВНЗ про виключення, вилилися в жорстку критику роботи останньої у періодиці. Автори публіцистичних дописів гнівно вказували на те, що «оздоровчий процес очищення вищої школи від «вовків в овечій шкурі» гальмується в такій інстанції од якої найменше можна було на це чекати» і у дев'яти випадках з десяти доводиться підкорятись вищій інстанції і знову «гріти за своєю пазухою всією громадськістю виключених із ВУЗ'у ворогів»³⁰⁷. Наводячи численні випадки поновлень, голову Центральної комісії і керівництво Наркомосу звинувачували у «численних випадках викривлення клясової лінії», закликали до громадської відповідальності і навіть до реорганізації комісії. Врешті-решт це і було зроблено, постановою колегії НКО від 30 січня 1930 р. Центральну комісію в студсправах при НКО було ліквідовано, апеляції про поновлення у правах студентів з цього часу приймалися лише округовими комісіями у студентських справах при окрінспектурах народної освіти³⁰⁸.

Практика «чолобитних» до влади, як і клопотань партійних керівників різних рангів про відновлення виключених студентів в правах, залишилася. Та у 1930-ті рр. отримати допомогу, навіть за знайомством, ставало все трудніше, оскільки навіть чиновнику вищого рангу легко можна було стати жертвою звинувачення в «притупленні класової пильності». Про це свідчить, зокрема, клопотання «совісті партії» — А. Сольца до наркома освіти УСРР В. Затонського (1934 р.) з приводу поновлення в правах студента Ніжинського педагогічного інституту Ващенко, виключеного за приховання факту розстрілу батька у 1918 р. як контрреволюціонера. «В той час, коли розстріляли його батька, — писав А. Сольц, цьому юнакові було лише п'ять років. Значить виріс він, виховався, виробив свій світогляд не під впливом батька-контрреволюціонера. Його особисто ні в яких контрреволюційних діях ніхто не звинувачує.

Навпаки — відзначається його активна громадська робота. Невже потрібно, щоб «мертвий хватав живого». Невже «гріхопадіння» його батька повинно калічити все життя сину, який виріс без нього, в умовах нашого соціалістичного будівництва, що перероблює, як ми знаємо, навіть ворожих нам дорослих людей, а не те, що п'ятирічну дитину, яку і перероблювати було нічого»³⁰⁹. У попередньому десятилітті такого заступництва було б досить для поновлення у складі студентів. У реаліях 1930-х рр. В. Затонський відповів: «Не знаючи таку людину, як Ващенко, і таким чином не маючи можливості поручатися за нього, я б також не рекомендував його залишати в педагогічному інституті, без того вчительські кадри наші досить засмічені. Ми намагаємося хоча б із інститутів і технікумів поповнювати їх перевіреними людьми»³¹⁰.

Ці та аналогічні факти свідчили про розгорання внутрішньополітичної кризи у вищих навчальних закладах. У реальному житті досить вагомим також був суб'єктивний чинник: питання доцільності перебування в інституті вирішували місцеві комісії, тож нерідко саме від ступеня порядності і революційного фанатизму членів таких комісій залежала подальша доля студента. Багато важили і міжособистісні стосунки в середині студентської корпорації, навіть особисті симпатії чи антипатії. Особливе незадоволення викликали у рядових студентів дії деяких комсомольських ватажків, що перетворювалися на таких собі божків місцевого рівня. Часто це були люди, що, як герой Ю. Шовкопляса, пристосувалися до більшовизму і яких так багато було в радянській дійсності — «конгломерат усякого паскудства», який «тримає в своїх руках самого декана й орудує в деканаті, як його лівій нозі хочеться»³¹¹. Заради власної кар'єри і безпеки вони готові були викривати і звинувачувати ні в чому не повинних людей. Страждали, як правило, люди небайдужі, з активною громадською позицією. Наприклад, в листі до Й. Сталіна один із таких студентів — О. Буслик із Шосткінського хімічного інституту, обурений несправдливостю партгрупорга, писав (квітень 1933 р.): «...на зборах комсомольської групи, коли дехто із товаришів поставив питання про погану роботу партгрупорга і його диктаторство, я також сказав своє слово, але завдяки більше зв'язкам партгрупорга справа була поставлена так, що мене, а також і інших, почали звинувачувати і поставили питання про виключення мене із комсомолу...»³¹². Згодом справа була передана на суд громадськості, який «в своєму «аналізі» підмітив лише недоліки, зовсім проігнорувавши виконання мною громадських навантажень, гарну успішність і соціальне походження»³¹³. Надії на справедливе вирішення питання не залишалося, протестувати було марно — скрізь потрібною була громадська характеристика, яку видавав цей же партколектив. Секретар партколективу про це говорив відверто: «Ми тобі видамо громадську характеристику і тобі ніхто ніколи не повірить».

Від активістів вимагалось бути пильними, але чи вимагалось таким чином зводити рахунки один з одним, строчити доноси на друзів, колег, керівництво? Пізніше О. Гончар запише у своєму щоденнику: «Нема однакової логіки для всіх. Є логіка мужності. І є логіка боягуза, міщанина, слимака. Це слід завжди мати на увазі. Кожен по-своєму ніби має рацію. Але чи кожен?»³¹⁴. Директор Харківського авіаційного інституту Г. Петров повідомляв у листопаді 1931 р. в ЦК КП(б)У про те, що секретар партколективу цього інституту Ведмедер, замість

допомоги у налагодженні роботи інституту «займався підсижуванням і грою в систематичне пришивання «ухилів». Сам не йшов вперед і інших не пускав»³¹⁵. Такі дії партійця створювали надзвичайно важку атмосферу: «Робота в таких умовах не лише декваліфікувала мене як інженера, (розмінювався на суєтню, адміністраторщину, боротьбу з секретарем, що позбавило мене працездатності».

Свою логіку мав секретар КСМ Харківського зоотехнічного інституту, який у жовтні 1933 р. заявив, що «легка кіннота» виявила «багато соціально-ворожих студентів... поставила до відома директора, але він не лише не виключив їх з інституту, але навіть не зняв із стипендії»³¹⁶. Тільки з приходом у спецчастину Харківського інституту інженерів транспорту «тов. Лекарева, він почав вивчати і виявляти чужих людей і зв'язок з ними. Лише після цього парторганізація почала знати декого із цих людей»³¹⁷. Всього у квітні 1935 р., завдяки пильності цієї людини, в інституті виявлено 89 «чужих» студентів, до цього часу ніхто і не здогадувався, «яку ворожу діяльність проводять ці студенти».

Спогади студентів — активних комсомольців тих років свідчать, що вони щиро вірили в комунізм і бажали скорішої його побудови, тож «готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятками, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і... признаймося щиро, безпечніше»³¹⁸. С. Крижанівський також писав, що «ті негаразди, які бачилися в суспільному житті та в побуті, пояснював кризою росту і не в останню чергу діями «класових ворогів», хоч дивно: де їх стільки набралось»³¹⁹? Та, мабуть, про це починали задумуватися все ж лише тоді, коли самі раптово попадали в шеренги «ворогів» і дивувалися, як могло трапитися таке недорозуміння: «Відчуваючи залізну необхідність звільнення з вузів всіх чужих Радянській владі та соціально-небезпечних елементів, вважаю, що я не повинен стати жертвою, щоб підпасти під великі колеса революції, тому що як моє соціальне становище, оточення, так і мій світогляд не примушує мене звертатися до «чужих» ідолів»³²⁰. Інші переконувалися, як і герой В. Підмогильного С. Радченко, «що на світ і на себе варто дивитися трохи вибачливіше, ніж йому здавалося, бо в житті, як і в гололеді, можна падати й інших валити зовсім випадково, цілком несподівано для себе й для ближнього»³²¹.

Широко залучалося студентство і до чистки партійних організацій вишів: «Чистка парторганізації зобов'язує студентство в цілому всіма засобами допомагати партії позбутися всіх негідних. Про всі хиби, неподобства, що їх чинять поодинокі партійці, треба розповісти на зборах і повідомити про них комісії у справі чистки. Позапартійне студентство мусить допомагати виявляти і викинути з партії чужинців»³²².

У 1930-ті рр. чистки стали прилюдними, явка студентів на них була обов'язковою. Студентка Харківського університету Л. Дражевська згадувала: «Восени 1934 р. протягом кількох місяців, десь від сьомої до десятої вечора три або чотири рази на тиждень у великій аудиторії-амфітеатрі відбувалася прилюдна чистка членів партії, студентів і викладачів університету. Прийшовши до

тієї аудиторії, насамперед треба було відшукати свого старосту, щоб відзначив присутність. Тим, хто не був, треба було подати якусь поважну причину відсутності... Поодинці викликали до столу членів партії. Викликаний ставав біля столу і коротко розповідав свою біографію. Потім йому ставили запитання ті, хто сидів за столом і охочі з аудиторії»³²³. Одна частина студентів під час чистки не дуже слухала — вони «або читали, тримаючи книжки на колінах, або грали в різні гри, особливо популярним був «морський бій». Інші активно і завзято виступали з обвинуваченнями проти тих, хто проходив чистку: «Одна студентка історичного факультету все хотіла зловити «ворога народу». Моя товаришка сказала мені, що ця екзальтована дівчина нагадує їй час Французької революції, коли з натовпу кричали: «На гільйотину!»³²⁴.

До середини 1930-х рр. колективи вищих навчальних закладів звикли не лише до подібної поведінки, до всіляких ідеологічних штампів, але і до «чисток» серед професорсько-викладацького складу і студентів.

На жаль, загальну статистику виключень на сьогодні встановити неможливо за відсутністю таких даних. У наявності маємо лише окремі показники. Так, після чистки комсомолу останніх курсів інститутів, на кінець 1931 р. пересічний відсоток виключених з тих, хто закінчив виші, у деяких інститутах Києва, Одеси, Запоріжжя, Миколаєва становив 14%; тих, хто мав кари — 16,3%. У деяких ВНЗ цей відсоток був вищий. У Київському політехнічному інституті виключено із числа тих, хто закінчив — 22,7%, у Київському буряково-цукровому інституті — 40%. Більшість виключень припадало на «соціально-чужих людей своїм походженням чи ідеологією»³²⁵.

З кожним роком зростала кількість студентів, які раптово ставали «ворогами народу» чи батьки яких були репресовані. Та все ж масових «чисток» у другій половині 1930-х рр. не було. Так, у березні 1936 р. за «контрреволюційну діяльність» арештовано 11 студентів фізико-математичного факультету ХДУ, у серпні наступного — 7³²⁶. На ньому було зафіксоване «найбільш сильне розповсюдження контрреволюційних теорій і впливу на студентство». Могли виключити із комсомолу, а значить і з інституту за зв'язки з «ворогом народу». Частині студентів, віднесених до категорії «чужих» і виключених із інститутів, вдалося отримати дозвіл на продовження навчання у «верхах», де популярністю користувався вислів Й. Сталіна «Діти за батьків не відповідають»³²⁷. Та у більшості випадків долю вирішували місцеві організації, які не завжди зважали на отриманий дозвіл і опротестовували рішення зверху. Наприклад, коли сестру відомого українського новеліста Г. Косинки (Стрільця) після розстрілу брата позбавили права навчатися, вона, як і багато інших, написала листа П. Постишеву з проханням поновити у складі студентів. Відповідь була позитивною: «Вчіться, сестра за брата не відповідає», та у комітеті комсомолу дозвіл цей пошматували, а прохачку вигнали, погрожуючи розправою³²⁸. В аналогічних випадках мрії про отримання освіти залишалися нездійсненими. Проф. Б. Кравецький пригадував, що 1937 рік вони «відчули і в університеті», де доводилося навчатися в атмосфері підозрілості і страху: «З дітьми «ворогів народу» оточення намагалося не «водитися», всіляко уникали близького спілкування з ними»³²⁹. Те ж саме зазначає і О. Соловей: «За часів мого студентства ми не провадили жадних розмов щодо походження або щодо політики. Наче за

Орвеллом, усі небезпечні теми вилучалися. Люди трималися окремими групами, зустрічалися лише на лекціях і мало знали один про одного... Ні, ми не були говірки. Я вагалася три з половиною роки, доки наважилася запитати однокурсника, чи засланий поет — його дядько. Невсипуще око слідкувало за нами уважно, в цьому я переконалася на власному досвіді»³³⁰.

У 1937 р. представники бадьорого, життєрадісного, цілеспрямованого, моголітнього в своєму єданні радянського студентства у відкритому листі до першого кандидата в депутати Верховної Ради, вождя народів товариша Сталіна поклялися: «Ми, радянські студенти, будемо до кінця з усією більшовицькою завзятістю і безпощадністю викривати, викорчовувати і знищувати всіх ворогів народу»³³¹.

Непохитна віра лідерів більшовиків в те, що має бути один шаблон світосприйняття, що багатовимірність поглядів небезпечна, диктувала необхідність постійних пошуків «ворогів» в студентському середовищі і стала характерною ознакою суспільної поведінки. Наведені вище факти дають можливість говорити про наявність серед молоді значної частини незгодних з політикою партії на різних ділянках господарського життя і в ідеологічній сфері. Студенти не всі були загінотизовані лозунгами і закликами, крім незгоди з генеральною лінією партії, колективізацією, з темпами індустріалізації, що вважалося проявом опортунізму, вони протистояли ударництву, бригадам, критично ставилися до соцзмагання, особливо рішуче відстоювали своє право принаймні на сумнів. Та сумніватися також було недозволено і небезпечно, це викликало звинувачення в правому опортунізмі. Для подолання численних «ухилів» успішно використовувалися всілякі репресивні заходи — від чисток до арештів, що створювало атмосферу напруги, недовіри до ближнього і змусило переважну більшість студентів засвоїти зовсім нехитру науку вірного орієнтування у політичному просторі радянського ВНЗ: бути не просто мовчазним спостерігачем, а «палким прихильником» модернізаційних процесів за радянським зразком.

6. «Щасливі» будні нового радянського студентства

Зважаючи на економічний стан країни, провести в життя тезу про державну підтримку студентства, як необхідну умову здійснення політики пролетаризації, було надзвичайно важко. У повідомленнях з місць Наркомам постійно вказувалося на те, що матеріальне становище студентства із року в рік продовжувало залишатися надзвичайно важким і навіть погіршувалося. Розчарування наступало не лише від нестерпних матеріальних умов, але й від ставлення до проблем студентів з боку представників влади. Розвинений комплекс ідеї відплати змушував знову й знову стукатися в усі інстанції в надії на розуміння, увагу і, в решті решт, на вирішення проблеми. Редакції завалювалися студентськими листами, в яких «з неоднаковим умінням розповідають студенти про все, що стає їм на перешкоді боротися за високу якість навчання»³³². Серед них найчисленнішими були скарги на умови життя. Традиційно продовжували студенти звертатися і до влади з надією на вирішення матеріальних проблем. Наприклад, студенти Харківського зернового інституту скаржилися П. Посишеву (27 січня 1935 р.), що «студенти “6000” є такі, що ходять босі, обірвані по холоді, від чого бувають хвороби. ...Єсть студенти, які далеко від свого дому і